

Syntaxe – gramatiky a syntaktické struktury

Aleš Horák

E-mail: hales@fi.muni.cz

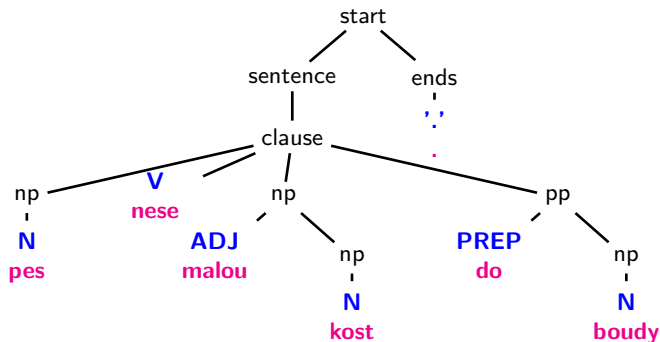
http://nlp.fi.muni.cz/poc_lingv/

Obsah:

- ▶ Syntaxe, syntaktická analýza
- ▶ Základní termíny
- ▶ Specifikace gramatik
- ▶ Chomského teorie syntaxe
- ▶ Východiska syntaktické analýzy

Syntaxe, syntaktická analýza

- ▶ **syntaxe** – charakterizace dobře utvořených kombinací slovních tvarů do **věty** nebo **fráze**
- ▶ pomocí **gramatických pravidel**
- ▶ výstup ze syntaktické analýzy (např. derivační strom) tvoří často **vstup pro analýzu sémantickou**

Syntaktická analýza programovacích × přirozených jazyků

- ▶ počítačové programy a přirozené jazyky sdílí **teorii formálních jazyků** a praktický zájem o **efektivní algoritmy** analýzy
- ▶ **ALGOL 60** – první programovací jazyk popsáný pomocí **Backus-Naurovy formy** (BNF)

```
<if_statement> ::= if <boolean_expression> then  
                    <statement_sequence>  
                    [ else  
                      <statement_sequence> ]  
                    end if ;
```

- ▶ dokázalo se, že BNF je **ekvivalentní** CFG (1962) → podnítilo výzkum formálních jazyků z hlediska jazyků přirozených

Typy gramatik

gramatiky:

- ▶ **regulární** (regular)

$$\begin{array}{l} S \rightarrow aS \\ S \rightarrow b \end{array}$$

neterminál → **terminál**[neterminál]

ekvivalentní síle **konečných automatů**,
neumí $a^n b^n$

- ▶ **bezkontextové** (context-free)

$$S \rightarrow aSb$$

neterminál → **cokoliv**

ekvivalentní síle **zásobníkových automatů**, umí $a^n b^n$, neumí $a^n b^n c^n$

- ▶ **kontextové** (context-sensitive) – víc termů na levé straně (*kontext* neterminálu)

$$\underline{ASB} \rightarrow \underline{AAaBB}$$

umí $a^n b^n c^n$

- ▶ **rekurzivně vyčísitelné** (recursively enumerable) – bez omezení ekvivalentní síle **Turingova stroje**

přirozený jazyk byl dlouho pokládán za bezkontextový → nyní prokázáno, že obsahuje **kontextové prvky**

Gramatiky přirozeného jazyka

- ▶ konkrétní popis **gramatiky přirozeného jazyka** je velmi složitým úkolem
- ▶ kontrast s faktem, že rodilí mluvčí nemívají potíže s pochopením významu vět
- ▶ asi **nejstarší formální popis jazyka** – gramatika sanskrtu od indického učenice Paniniho

संस्कृत भारती

- vznikla cca 400 př.n.l.
- dochovaná v rituálních védických textech
- gramatika podobná BNF (Backus-Naurově formě)
- používala bezkontextových i kontextových pravidel, obsahovala asi 1700 termů
- zabývala se z větší části morfologií, nikoliv syntaxí, neboť pořádek slov je v sanskrtu dosti volný
- toto dílo bylo evropské škole obecné lingvistiky, která má kořeny v řecké a římské tradici, neznámé až do 19. století

Základní termíny

- ▶ **fráze** (*phrase*) – jednotka jazyka větší než slovo, ale menší než věta
např. *jmenná fráze*, *slovesná fráze*, *adjektivní fráze* nebo *přísllovečná fráze*
- ▶ **lexikální symbol, lexikální kategorie** (*lexical category*) tzv. **pre-terminál**
speciální neterminál gramatiky, který se přímo přepisuje na terminálový řetězec znaků, tj. pravidla tvaru $X \rightarrow w$

N	→	pes		člověk		dům ...
V	→	nese		chodit		psal ...
ADJ	→	...				
PREP	→	...				
ADV	→	...				

označuje všechna slova, která odpovídají určitému lexikálnímu symbolu (všechna podstatná jména, přídavná jména, ...)

Základní termíny – pokrač.

► **frázová kategorie** (*phrasal category*)

neterminální symbol gramatiky, který nevyjadřuje lexikální kategorii

ADJP → ADJP ADJ

NP → ADJP N

VP → V NP

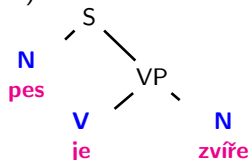
S → NP VP

► **větný člen** (*constituent*) lexikální nebo frázová kategorie

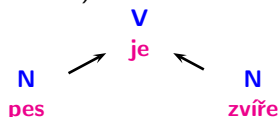
Základní termíny – pokrač.

- ▶ větná struktura (*sentence structure*) – strukturovaný popis větných členů
 - ▶ povrchová struktura (*surface structure*)

derivační/složkový strom jako
výsledek bezkontextové (CF)
analýzy

- ▶ závislostní struktura (*dependency structure*)
zobrazuje závislosti mezi
větnými členy

- ▶ hloubková struktura (*deep structure*) – sémantická interpretace fráze.
Popisuje **role větných členů** (agens, patiens, donor, cause, ...)

Složkový a závislostní přístup

dva základní způsoby zadávání gramatik

složkový přístup:

- ▶ skupiny slov tvoří větné jednotky, které jsou označovány jako **fráze**, a jako **větné členy** (*složky, constituents*) formují **větu**

- ▶ např.

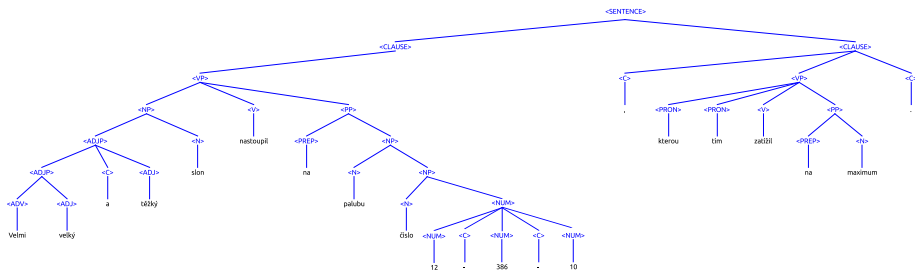
podstatné jméno – součást jmenné fráze (noun phrase – NP)

jmenná fráze spolu s předložkou – tvoří předložkovou frázi (prepositional phrase – PP)

- ▶ syntaktická struktura věty je zachycována jako **složkový strom**

Složkový a závislostní přístup – složkové stromy

Velmi velký a těžký slon nastoupil na palubu číslo 12-386-10, kterou tím zatížil na maximum.

Složkový a závislostní přístup – pokrač.

závislostní přístup:

- ▶ jeden člen vazby je označován jako **řídící**, druhý jako **závislý**
- ▶ např.

přídavné jméno závisí na řídícím podstatném jménu

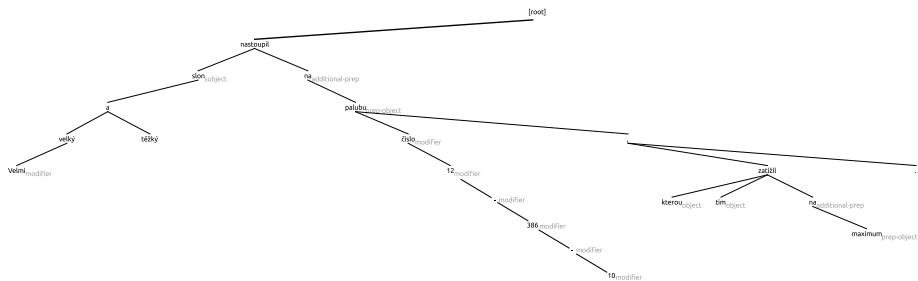
- ▶ syntaktická struktura věty je zachycována pomocí **závislostního stromu**:
 - *uzly* odpovídají elementárním jednotkám vstupu (často slovům)
 - *hrany* označují vztahy závislosti mezi elementárními jednotkami
- ▶ závislost není relací mezi jednotlivými slovy, ale obecně relací mezi jedním **slovem a frází** řízenou druhým slovem. např.

vazba mezi konkrétním slovesem a podmětem
nebo vazba mezi slovesem a předmětem věty

technicky vzato, závislostní relace je vztahem mezi uzly a podstromy (uzlem a všemi uzly, které na tomto uzlu závisí)

Složkový a závislostní přístup – závislostní stromy

Velmi velký a těžký slon nastoupil na palubu číslo 12-386-10, kterou tím zatížil na maximum.

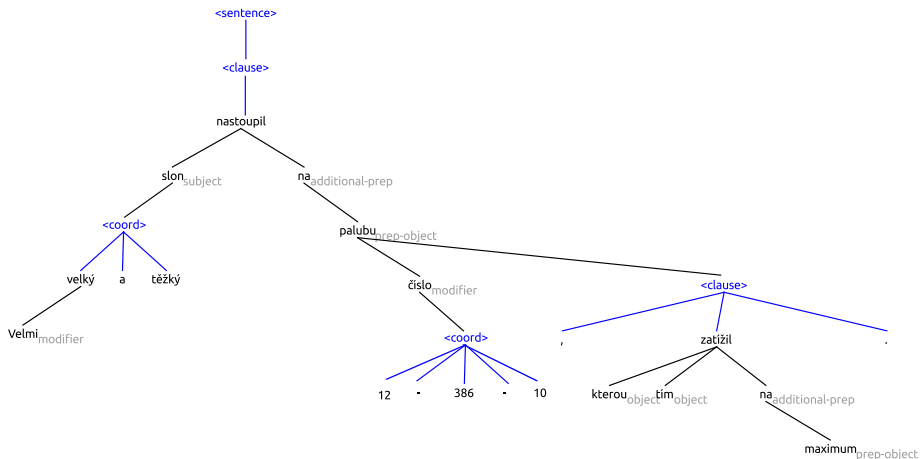

Složkový a závislostní přístup – pokrač.

- ▶ jen zřídka se používá **čistě** složkový či striktně závislostní přístup
- ▶ ve složkovém jsou závislosti zpravidla vyjádřeny přidáním označení, která složka je řídící pro danou frázi
- ▶ závislostní strom bývá doplněn o informaci určující lineární precedenci
- ▶ je možné pak mezi těmito přístupy výsledek převádět

Složkový a závislostní přístup – hybridní stromy

Velmi velký a těžký slon nastoupil na palubu číslo 12-386-10, kterou tím zatížil na maximum.

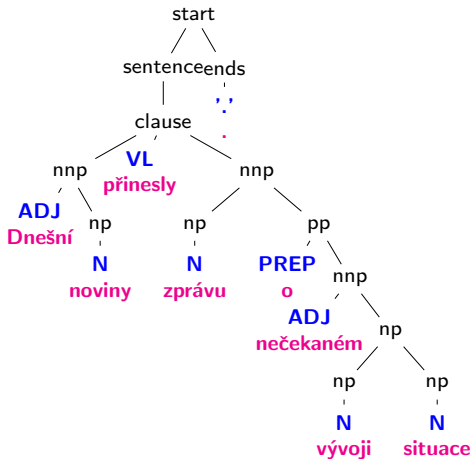

Uzly syntaktického stromu

označení uzlu (název neterminálu) podle zvoleného přístupu reprezentuje:

► **gramatická role** (gramatická funkce)

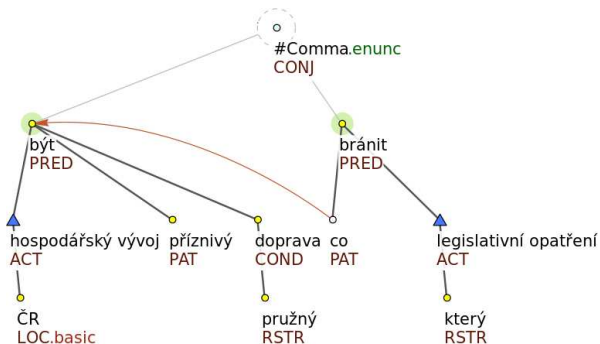
- charakterizují vztahy mezi větnými složkami na povrchové úrovni
- určujeme, zda daný větný člen je NP v roli **podmětu**, NP v roli **předmětu**, ADVP určující **lokaci** atd.
- v češtině (a jazycích se systémem gramatických pádů) pomáhá k určení gramatické role právě **informace o pádu**
- ovšem přiřazení gramatických rolí ke gramatickým pádům a naopak není zdaleka jednoznačné.

Uzly syntaktického stromu – pokrač.

- ▶ **tematická role** (též hloubkový/sémantický pád)
 - na rozdíl od gramatické role se jedná o **sémantickou kategorii**
 - určujeme např.:
 - **Agens** – kdo je životným *původcem* nějaké cílevědomé činnosti
 - **Patiens** – co hraje roli entity, na kterou se *působí*
 - **Donor** – osoba, která *dává*
 - **Cause** – entita, která *způsobuje*, že je něco děláno

Hospodářský vývoj v ČR by mohl být příznivější při pružnější dopravě, v čemž brání některá legislativní opatření.

Příznaky a příznakové struktury

informace v uzlu syntaktického stromu:

- ▶ **příznaky/rysy** (*features*) – zaznamenávají **syntaktické nebo sémantické informace** o slovu nebo frázi.

např. **test na shodu**:

Malý Petr přišel domů.

podmět (Petr) je ve shodě s přísudkem (přišel) v **čísle** a **rodě**
přídavné jméno (malý) a podstatné jméno (Petr) se shodují v **pádě**,
čísle a **rodě**

$S(n, g)$	\rightarrow	$NP(-, n, g)$	$VP(n, g)$
$NP(c, n, g)$	\rightarrow	$ADJ(c, n, g)$	$N(c, n, g)$

Příznaky a příznakové struktury – pokrač.

- ▶ gramatické znaky (slovní druh, gramatický pád, rod, číslo, osoba, ...) je výhodné začlenit do gramatiky ve formě dvojic **atribut–hodnota**
- ▶ potom je možné **zobecňovat**, např. vyjádřit shodu v pádě, čísle a rodě výhradně pomocí atributů
- ▶ aplikace – v mnoha gramatických formalismech jazykové objekty jsou zde modelovány jako **příznakové struktury** (*feature structures*), tedy právě **matice** dvojic atribut–hodnota.
- ▶ u složitějších struktur – nestačí pak běžné porovnání instanciace jde oběma směry → použije se **unifikace**

Pořádek slov ve větě

syntaktická pozice – standardní pozice větných členů ve větě

angličtina: **S V O M P T**

Subject, Verb, Object, Modus, Place, Temp

- ▶ avšak např. předmět se může přesunout na první pozici – **topikalizace**
The book I read.
- ▶ v češtině – téměř libovolné přesuny syntaktických elementů souvisí s tzv. **aktuálním větným členěním**

Možnosti zadávání gramatik

- ▶ nejčastější formát specifikace gramatik – **produkční pravidla**
gramatika se skládá z pravidel generujících **správně utvořené řetězce**
- ▶ cíl analyzátoru – najít odvození vstupního řetězce ze zadaného neterminálu (označovaného obvykle velkým písmenem *S* z anglického *sentence* – věta) na základě daných pravidel
- ▶ pokud je tohoto cíle dosaženo, vstup je akceptován a je mu přiřazena odpovídající struktura
- ▶ v minulosti rovněž populární – **přechodové sítě** (*transition networks*)
přechody sítě = lingvistické jednotky, uzly sítě = stavy analyzátoru v procesu analýzy vstupu. Přechody jsou označeny symboly definujícími, za jakých podmínek se analyzátor může přesunout z jednoho stavu do stavu druhého.
rozšířené přechodové sítě (*ATN – Augmented TN*) jsou doplněny o podmínky a procedury – ekvivalentní deklarativním gramatikám

Standardní teorie syntaxe

- ▶ 50. léta 20. stol. – **Noam Chomsky** vytvořil **formální teorii syntaxe**
- ▶ jedna ze základních tezí – **autonomie syntaxe**
⇐ k ověření **syntaktické správnosti** věty nepotřebujeme znát její význam

Bezbarvé zelené myšlenky zuřivě spí.

vs.

Spí myšlenky zelené zuřivě bezbarvé.

resp. v angličtině

Colorless green ideas sleep furiously.

vs.

Furiously sleep ideas green colorless.

- ▶ syntaktické principy mají **univerzální platnost** pro různé přirozené jazyky

Chomského standardní teorie syntaxe

znalost jazyka = gramatika

Chomského předpoklady o rozumu:

- ▶ rozum má *vrozenou strukturu*
- ▶ rozum je *modulární*
- ▶ rozum obsahuje speciální modul pro *jazyk*
porozumění jazyku je oddělitelné od jiných aktivit
- ▶ syntaxe je *formální*
nezávislá na významu a komunikačních funkcích
- ▶ znalost jazyka je *modulární*
obsahuje moduly pro jednotlivé fáze analýzy jazyka

Standardní teorie syntaxe – pokrač.

- ▶ Noam Chomsky, *Aspects of the Theory of Syntax*, 1965 – standardní teorie syntaxe – **transformační generativní gramatika** (TGG)
- ▶ snaží se řešit i zachycení sémantických vztahů v **hloubkové struktuře**
- ▶ postupně se vyvinula:
 - v **rozšířenou standardní teorii** (1968)
 - později tzv. **Government & Binding Theory** (teorie nadřazení a vázání, 1981), která zakládá na pojmu *univerzální gramatiky*
 - 90. léta – teorie **minimalismu** (snaha po úspornosti popisného aparátu)

Standardní teorie syntaxe – pokrač.

základní části standardní teorie:

- ▶ **bázová komponenta**
 - ▶ bezkontextová **pravidla** a schémata pravidel generují základní strukturu větných členů
 - ▶ **lexikon** popisuje lexikální kategorie a syntaktické rysy lexikálních položek
- ▶ **transformační pravidla** – vložení, smazání, přesun, změna-rysu, kopie-rysu transformace převádí hloubkové struktury na struktury povrchové

Příklad bázevých komponenty

pravidla:

$S \rightarrow NP VP$

$NP \rightarrow (D) A^* N PP^*$

$VP \rightarrow V (NP) (PP)$

$PP \rightarrow P NP$

lexikon:

D: ten, ta

A: velký, hnědý, starý

N: pták, psem, lovec, já, lesa

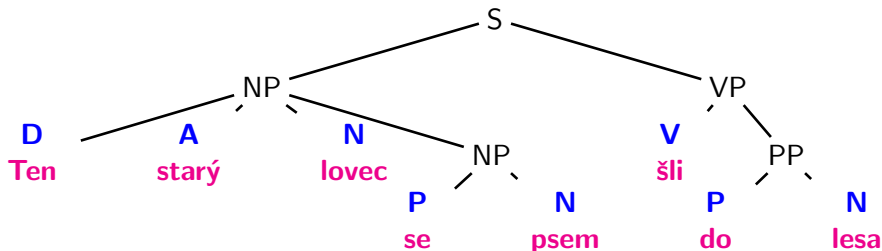
V: loví, jí, šli

P: se, do

věta:

Ten starý lovec se psem šli do lesa.

syntaktický strom:

Příklad transformačních pravidel

např. **pasivizace** (v angličtině):

John chose a book.

NP1 – V – NP2

1 – 2 – 3 → 3 – 2+be+en – by+1

přesuny + vložení + změny-rysu

- ▶ transformace:
 - **obligatorní** – např. přesun slovesné koncovky za sloveso
 - **fakultativní** – např. pasivizace, tvorba otázek, negace (změna významu)
- ▶ pravidla bázevých komponenty – popisují strom hloubkové struktury v obvyklém pořadí
- ▶ transformace umožňují jeho změny na různé povrchové varianty (trpný rod, otázka, ...)
- ▶ **stopa** (*trace*) – ukazuje, kde byl prvek před přemístěním

Návrh podkladů a datových struktur

- ▶ **syntaktický strom** – kompletní **hierarchický popis struktury** věty
- ▶ **úkol syntaktické analýzy** = pro danou gramatiku a daný vstup (větu) dát **všechny syntaktické stromy**
- ▶ existují techniky pro kompaktní uložení **lesa** takových stromů (chart parsing)
- ▶ jelikož se zabýváme výhradně syntaktickou strukturou a nevylučujeme a priori strukturní stromy s absurdní interpretací, má většina vět mnoho různých syntaktických stromů

Obehnat Šalounův pomník mistra Jana Husa na pražském Staroměstském náměstí živým plotem z hustých keřů s trny navrhuje občanské sdružení Společnost Jana Jesenia.

Pocet uspesnych stromu = 57 102 672

Návrh podkladů a datových struktur – pokrač.

Automatická analýza syntaxe musí vždy projít třemi fázemi:

1. musí být zvolena notace pro zápis gramatiky – **gramatický formalismus**
2. musí být ve zvoleném formalismu napsána **gramatika** pro každý jazyk, který bude zpracováván
3. musí být vybrán nebo navržen **algoritmus**, který určí, zda daný vstup odpovídá gramatice, a pokud ano, jaký popis mu odpovídá